

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЯРМАРКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. У СТАТТЯХ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ»

Автором проаналізовано окремі аспекти дослідження проблем українських ярмарків ХІХ – початку ХХІ ст., відображених у публікаціях на сторінках збірника наукових праць «Етнічна історія народів Європи». Виокремлено основні напрями думок науковців 1999–2013 рр. щодо ярмаркування як культурного явища та дотичні дослідницькі проблеми. На основі аналізу матеріалів, розміщених у збірнику, авторкою було доведено, що з часом соціально-економічні риси ярмарку послабились, а культурні аспекти його функціонування посилились.

Ключові слова: «Етнічна історія народів Європи», ярмарок, чумак, бандурист, лірник, кобзар, гончарство, ВУАН, скупник, перекупник.

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» (далі – «ЕІНС») є популяризатором праць молодих науковців-етнологів. При проведенні дослідження зацентовано увагу на показчику матеріалів видання, укладеному Пилипенком В.¹. Метою статті є визначення провідних векторів поглядів науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст. у авторських візіях «ЕІНС» на ярмарки та дотичні до них проблеми. Українські ярмарки у різні роки ХІХ – початку ХХІ ст. вивчали І. Аксаков², І. Гуржій³, О. Кістяківський⁴, А. Короткевич⁵, В. Ляскоронський⁶, М. Сумцов⁷, С. Ходецький⁸ І. Шульга⁹ та ін.

У ході проведення дослідження нами виокремлено та проаналізовано 61 наукову позицію, присвячену повністю ярмарковим торгам або окремим галузям їхньої роботи. Серед них 20 позицій різних аспектів ярмаркування.

Костюченко В. та Крочак Е. обумовленість специфічного складу населення Правобережної України, зокрема Подільської губернії, вбачають у перебуванні українських земель у складі сусідніх держав і пануванні упродовж тривалого часу неукраїнського етносу в політичній (адміністративній), економічній (торгівельній та ін.), культурній сферах¹⁰. Автори публікації наголошують на переважаючій ролі єврейського фактора в українському соціумі першої половини ХІХ ст. у контексті так званої «зони осілості» євреїв, які переважно були торговцями, шинкарями, орендарями¹¹.

У «Записках Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства» за 1873 р. розміщено статтю про обмінну торгівлю на ярмарках¹². Перерва В. наголошував на неодноразових проханнях до митрополита Арсенія (Москвіна) з боку духовенства єпархії заборонити ярмарки у святкові і недільні дні, на які масово з'їздилися підприємці-євреї, відволікаючи вірян від церковного богослужіння. Однак, селяни могли залишити роботу лише в свята і вихідні, а в євреїв субота була святковим днем¹³.

Дослідниця Таран О. акцентувала увагу на етнографічних експедиціях Ф. Вовка на Волинь 1875–1876, 1907, 1909, 1910, 1914 стосовно лірника із с. Городок Комисарчука В. із докладним записом його професійної діяльності¹⁴.

Печериця Т. проаналізувала рукопис Рябкова П. «Чумацтво в Новоросії» обсягом 70 с., де чумакування трактується автором документу як соціально-економічне явище, що виникло у до козацькі часи. Наукова цінність рукопису «Чумацтво» полягає в ґрунтовному аналізі побуту опитуваного чумака, вичерпного опису мажеї з обмірами та кресленнями¹⁵, а чумацьких приказок та пісень.

Наукова цінність статті Тимчик Н. полягає у аналізі зібраних старих пісень кобзарів за їх життя та виокремлення кріпосного права Російської імперії як причини занепаду кобзарства,

дослідженні ярмарку в с. Криниця (с. Єнківці) на Полтавщині, молодіжних хорів та ілюмінованих свічками возів з волами¹⁶.

Нирко О. проаналізував експозицію бандур, фотографії, листування, журнали з відомостями про майстрів та бандуристів, спогади учасників, які Ялтинського музею кобзарства Криму та Кубані при Кримському державному гуманітарному інституті¹⁷.

Решетченко Д. визначив ярмарки провідним місцем збуту зерна на прикладі даних торгівлі Немирівського ярмарку 1836 р.¹⁸, ярмаркування у Балті, торгівлю чумаків зерном у Одесі¹⁹.

Аналізуючи статтю Левицького О. «Необыкновенная ярмарка», Крикун Ю. виокремила освячення товарів перед початком ярмаркування у «Криниці» на Полтавщині²⁰.

Юрченко В. розглянула лірників як особливу групу сліпців, що вирізнялися в українському соціумі наявністю власного пісенного репертуару; відзначено умови вступу у лірництво, особливості процесу «вступу у лірництво» й отримання «везвілки», «цілушки»²¹, виокремлено різноплановість лірницьких пісень та проаналізовано їх основні види²², факт прийняття подаяння – сплата коштів із проханням помолитися за конкретну людину молитвами «Отче наш» та «Пресвята Трійця»²³.

Юрченко В. серед ярмаркових звичаїв та обрядів дослідила укладання шлюбних угод, «дівочі ярмарки», самосуди над злодіями, народний осуд торговця, що вів тіньові справи, святкування народних календарних свят²⁴, а як також проаналізувала головні молодіжні розваги (наприклад, балаган)²⁵. Досить великою популярністю серед дорослих і дітей користувалися на ярмарках лялькові вистави²⁶ та карусель²⁷. Тим, для кого вартість вхідного квитка на ярмаркові театральні вистави була не по кишені, надавалася можливість відпочинку у більш дешевих закладах – трактирах, харчевнях та корчмах. Ярмаркові розваги характеризувалися поетапністю. (Трактири, харчевні, корчми, очевидно, відігравали у XIX ст. роль місць масових народних розваг для різних незаможних прошарків населення. – А. (С.) К.). Вельми цікавими були кінні перегони балагулів²⁸, а серед молоді – «гра на мотузку»²⁹.

Герман З. проаналізувала рукопис Д. Яворницького із окремих 24 аркушів з текстом з обох боків, знайдений у фондах Наукового архіву ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАНУ та підкреслила порівняльний аналіз Д. Яворницьким різних за походженням кобзи й бандури³⁰, зауважила про витіснення їх лірою³¹.

Чибирак С. акцентувала увагу на науковому внеску українського етнолога С. Носа у запис, збір та дослідження проаналізованих ним пісень кобзарів і бандуристів зібраних ним у етнографічних експедицій за життя респондентів³².

Проскурова С. виокремила спектр дослідження українського чумацтва, проаналізувавши два випуски «Етнографічного вісника» за 1928 та 1931 рр., присвячених проблемі чумаків³³, проблеми соціальної організації чумацької валки у працях А. Димінського, побут чумаків та соціально-економічні аспекти промислу у дослідженнях С. Терещенко та Н. Букатевич, асортимент чумацьких товарів у працях Я. Риженка, чумацьких віруваннях у наукових візях В. Білого³⁴.

Чумацтво виступає як феномен українського соціуму XVI–XIX ст., що був носієм ментальності та етнічного архетипу українця³⁵. Визначено хронологічні рамки появи, функціонування та занепаду чумацького промислу, а самі чумаки розглянуто як субетнос³⁶. Проведено паралель про дві складові етнічного архетипу чумака – козацький і селянський³⁷.

Ніколаєва А. у рецензії на збірник наукових праць Сумцова М. «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибрані праці» дослідниця у розділі «Слобожане» згадує про кобзарство у студіях Сумцова М.³⁸. (У розвідці «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» проаналізовано ярмаркову торгівлю Слобідської України, подано окремі відомості про забобони та звичаї, харчування. Праця «Къ історії слободско-украинскаго чумачества» містить дані про особливості чумацького ремесла на українських землях. – А. (С.) К.).

Метка Л. дослідила збут гончарних виробів, поїздки батьків-гончарів при виїзді в дорогу на слобожанські ярмарки брали торгувати своїх дружин та дітей³⁹. Доведено залежність гончарів від скупників та скупників-баршників. На рубежі XIX – початку XX ст. поширеним явищем у реалізації гончарних товарів був продаж продукції скупникам за заниженими цінами⁴⁰.

Гавриш Л. проаналізувала способи збуту гончарних виробів з міста Глинськ Полтавської губернії наприкінці XIX ст. та у якості основного місця продажу глиняних гончарної продукції

виокремила ярмарки, а продавцями – скупників⁴¹. (Досить цікавим є трактування оптових покупців гончарних виробів Меткою Л. та Гавриш Л. «скупників-баришників» та «перекупників-баришників». Виникла потреба з'ясувати доцільність вжиття обох термінів для позначення оптових продавців гончарної продукції. Під терміном «перекупником» вважають торговця, що скупляє будь-який вид ремісничої, промислової, кустарної, мануфактурної чи сільсько-господарської продукції з метою його перепродажу на ярмарку та отримання грошового прибутку у вигляді різниці між затраченою сумою та отриманим прибутком. «Скупником» є місцевий чи заїжджий продавець, який спеціалізувався на придбанні оптом у дрібних виробників та промисловців, ремісників готової продукції, напівфабрикату чи сировини одного виду з метою подальшого їхнього збуту на українських ярмарках за завищеною ціною та отримання від цього прибутку – так званого «бариша».

Батирєва І. серед дослідників торгівлі Східного Поділля виділила Гульдмана В. – фундатора «Огляду Подільської губернії» (25 книг). У наукових візіях Ролле Й. подано аналіз пияцтва як ознаки подільських ярмарків⁴².

Казьмирчук М. проаналізувано стан розвитку винокуріння та шинкування у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з метою припустити, чим займалися ярмаркувальники у шинках, подано асортимент продукції у шинках і прилавках ярмарків⁴³.

Отже, у результаті проведеного дослідження нами виокремлено наступні напрями наукового аналізу публікацій: висвітлення торговельних обрядів та звичаїв учасників українських ярмарків, побуту, традицій і репертуар ярмаркувальників; зображення суспільних конфліктів між різними верствами ярмаркового соціуму, їхні стосунки із церквою та офіційною світською царською владою Російської імперії; масові народні гуляння, ігри молоді, кінні перегони балагулів, що дає можливість стверджувати, що покупців у деяких випадках переважно цікавили ярмаркові розваги, ніж сам процес торгівлі чи придбання товарів; ярмарок трактується як один із основних способів збуту промислової, ремісничої та сільськогосподарської продукції. Статті мають більше історіографічний, тобто теоретичний, аніж практичний, дослідницький, тобто експедиційний, характер, що обумовлюється у свою чергу відсутністю респондентів для проведення етнографічних експедицій з потрібних наукових проблематик. Адже досить значна кількість експедиційних матеріалів етнографів ХІХ – початку ХХ ст. містяться у вітчизняних архівах. Отже, усе це дозволяє стверджувати, що наукова проблема українських ярмарків ХІХ – початку ХХ ст. набуває усе більшої актуальності серед вітчизняних дослідників і аналізується більше з позицій традиційного для українського народу культурного, ніж соціально-економічного явища.

¹ Пилипенко В. Зміст збірників «Етнічна історія народів Європи» за 1999–2009 роки // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – К., 2009. – С. 95–131.

² Аксаков И. С. Украинские ярмарки. – М., 1858. – 158 с.

³ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 451 с.; Україна у системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. – К., 1968. – 191 с.

⁴ Кистяковский А. Ф. «К вопросу о могоричниках». (Копии и выписки из документов). (70-е гг. ХІХ в.). – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 61. – Спр. 214. – Арк. 1–6.; «О могориче». (Выписки из разных источников). (70-е гг. ХІХ в.). – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 61. – Спр. 213. – Арк. 1–9.

⁵ Короткевич А. «О задатке». (70-е гг. ХІХ в.). Рогачевский уезд. – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 61. – Спр. 244. – Арк. 1–2.

⁶ Ляскоронский В. Г. Запись рассказа старожила о прошлом Пирятина. 26 февраля 1917 г. Черновой автограф. Карандашом. 6 лл. Приложение: заметки по истории г. Пирятина. – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 90. – Спр. 56. – Арк. 1–6.; Рабочие дневники. Этнографические заметки. 1898–1927 гг. Пятнадцать записных книжек. – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 90. – Спр. 477.

⁷ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – Т. 8. № 3 (Март), 1884 г. – С. 493–498.; Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків, 2008. – 558 с.

⁸ Ходецкий С. М. «Киевские письма. Контракты и контрактная ярмарка». Автограф с пометой: «Напечатано в № 55 и 56 «Московских ведомостей» 1861 г. 9 лл. – IP НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України – Ф. 51. – Спр. 81. – Арк. 1–9.; «Киевские письма» (О киевской контрактной ярмарке и других городских новостях). Автограф с пометой: «Напечатано в № 44 «Московских ведомостей» 1860 г. 8 лл. – IP НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 51. – Спр. 72. – Арк. 1–8.; «Киевские письма» (о Киевской контрактной ярмарке 1862 г., театральной жизни Киева). Автограф с пометой: «Напечатано в «Московских ведомостях» № 48, 1862 г. 5 лл. – IP НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 51 – Спр. 84. – Арк. 1–5.

⁹ Шульга І. Г. Стаття «Соціально-економічний розвиток Поділля в першій половині XVIII століття». [1975 р.]. – ДАВіО. – Ф. Р-6070. – Оп. 1. – Спр. 194. – 27 арк.; Тези доповіді «Поділля у складі Українського внутрішнього ринку в першій половині XIX століття», надруковані в матеріалах 12-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 7 вересня 1993 р. (с. 27–28). – ДАВіО. – Ф. Р-6070. – Оп. 1. – Спр. 283. – 2 арк.

¹⁰ Костюченко В., Крочак Е. Особливості етносоціального складу населення Проскурівського повіту Подільської губернії (перша половина XIX ст.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 38

¹¹ Там само. – С. 39.

¹² Остапенко О. Наукова спадщина Павла Чубинського: вивчення і збереження // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 100.

¹³ Перерва В. Стосунки приходського духовенства з єврейськими шинкарями у Київській єпархії в кінці XVIII–XIX столітті // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 38.

¹⁴ Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – К., 2001. – С. 69–70.

¹⁵ Печериця Т. Етнографічні дослідження Павла Рябкова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 66–67.

¹⁶ Тимчик Н. Етнографічні надбання членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 80–82.

¹⁷ Нирко О. Ялтинський музей кобзарства Криму та Кубані // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – К., 2002. – С. 102, 104.

¹⁸ Решетченко Д. Роль міського населення Правобережної України у торгівлі зерном в першій половині XIX століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – К., 2005. – С. 103.

¹⁹ Там само. – С. 104.

²⁰ Крикун Ю. Орест Левицький – дослідник звичаєвого права українців XVI–XVII століть // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2005. – С. 65–71.

²¹ Юрченко В. Ярмарковий репертуар кобзарів і лірників Поділля (друга половина XIX – початок XX століття) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 17. – К., 2007. – С. 105.

²² Там само. – С. 106

²³ Там само. – С. 107.

²⁴ Юрченко В. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 24. – К., 2008. – С. 122.

²⁵ Там само. – С. 49.

²⁶ Там само. – С. 50.

²⁷ Там само. – С. 51.

²⁸ Там само. – С. 52.

²⁹ Там само. – С. 53.

³⁰ Там само. – С. 71.

³¹ Там само. – С. 72.

³² Чибирак С. Етнографічна діяльність Степана Носа // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 29. – К., 2009. – С. 85.

³³ Проскурова С. Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 49. – К., 2000. – С. 75.

³⁴ Там само. – С. 76–79.

³⁵ Проскурова С. Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українця // Етнічна історія

народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К., 2000. – С. 94.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 96.

³⁸ Николаева А. Давно очікувана книга. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибрані праці / М. Ф. Сумцов; упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків, 2008. – 558 с.; 30 с. іл. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 32. – К., 2010. – С. 153.

³⁹ Метка Л. Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття: асортимент та збут виробів // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 33. – К., 2010. – 159 с.: іл. – С. 28.

⁴⁰ Там само. – С. 30–31.

⁴¹ Там само. – С. 81.

⁴² Батирева І. Етнографічні дослідження на Східному Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 33. – К., 2010. – С. 42.

⁴³ Казьмирчук М. Розвиток винокуріння та шинкування у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – К., 2009. – С. 65–70.

Автором проанализированы отдельные аспекты исследования проблем украинских ярмарок XIX – начала XXI вв., отраженных в публикациях на страницах сборника научных трудов «Этническая история народов Европы». Выделены основные направления мыслей исследователей 1999–2013 гг. по отношению к ярмарочной торговле как к культурному явлению и касающихся ее проблем. На основе анализа материалов, помещенных в сборнике, автор доказал ослабление социально-экономических аспектов работы ярмарки и усиление развития культурных сторон ее функционирования.

Ключевые слова: «Этническая история народов Европы», ярмарка, чумак, бандурист, лирник, кобзарь, гончарство, скупщик, перекупщик.

The article deals with some aspects of the study of problems of Ukrainian fair culture of the XIX – beginning of XX century, which are reflected in publications in the journal «Ethnic History of European Nations». Author detect main trends of researchers' opinions in 1999–2014 on fair trade as cultural phenomenon and related to its problems. On the base of analyze of the materials, contained in the «Ethnic History of European Nations» author has proved that social-economic aspects of fairs became weaker and cultural aspects on other hand became stronger.

Keywords: «Ethnic History of European Nations», fair, chumak, banduryst, lyricist, kobzar, pottery, fairground culture, buyers, dealers.